

О.М. ЗУХБА, к.е.н., доцент, докторант,
Донецький національний технічний університет

ЕКОНОМІЧНА ДЕМОКРАТІЯ ЯК ІНСТИТУТ РЕАЛІЗАЦІЇ ІНТЕРЕСІВ ДОМОГОСПОДАРСТВА

Тема економічної демократії, розвиток та гармонізація економічних відносин між різними суб'єктами господарської діяльності, насамперед у зв'язку з питаннями власності та приватизації, набула актуальності у вітчизняній економічній науці під час становлення ринкової системи на постсоціалістичному просторі. В науковій літературі інститут демократії, як правило, розглядається з позицій політології [2; 10; 13; 21; 22] або менеджменту [5], а її суто економічний аспект ігнорується.

Деякі напрямки розвитку економічної демократії досліджені досить ретельно (економічна влада [7-9], ринок [1; 11; 20], власність тощо), інші залишилися по за увагою дослідників. Так, практично немає досліджень взаємозв'язку рівня розвитку демократичних перетворень (у інституційному розумінні) та економічного стану окремих господарюючих суб'єктів, зокрема домогосподарств. *Метою цього дослідження* є визначення ролі та значення інституту економічної демократії в механізмі реалізації інтересів окремих індивідів та інституцій їх економічної діяльності – домогосподарств.

Найчастіше економічна демократія досліджується на мікрорівні як система залучення робітників до володіння власністю, участі в управлінні компанією та інших засобів активізації участі робітників в різноманітних сферах діяльності компанії [3; 5; 18]. Але такий підхід є недостатнім для визначення глибинної сутності демократичних відносин як економічного інституту. Розвиток економічної демократії, з одного боку, дійсно є процесом впровадження оптимізаційних управлінських моделей в економіці, але з іншого – це процес оптимізації глобальних соціальних відносин у виробництві та суспільстві. Цей процес стосується багатьох базових інститутів, насамперед домогосподарства.

Базовою основою реалізації інтересів окремих індивідів, їх родин та домогосподарств та умовою становлення ринку як системи є інститут приватної власності. Власність є одним з істотних видів відносин між людьми, що визначає їх економічний та суспільний статус, їх соціальні можливості. В науковій літе-

ратурі власність розглядають в двох аспектах: економічному та юридичному. З юридичної точки зору категорія власність розкривається через поняття володіння та користування майном, фінансами, засобами виробництва та іншими ресурсами, з економічної її сутність розглядають через функціонування певної системи господарювання, за якої кожній формі власності відповідають певні механізми регуляції економічних процесів. З погляду дослідження передумов становлення та розвитку демократії найбільший інтерес становить питання про суспільні наслідки впливу приватної та державної форм власності.

Сам факт важливості приватної власності в сучасній економічній системі є не новим та не потребує доказів. Але приватна форма власності завжди зв'язується зі власністю індивідів. В економічній теорії поняття «індивід» є науковою абстракцією, введеною для спрощення досліджень системи економічних відносин. Не зважаючи на те, що приватна власність є персоніфікованою, тобто передбачає чітку юридичну визначеність імені господаря, з економічної точки зору індивід завжди представляє інтереси свого домогосподарства (у тому числі й такого, що складається з одного члена). Плутанина виникає із-за того, що змішуються поняття власності в економічному сенсі (сутнісні відносини) та юридичному (з погляду зовнішньої прояви цих відносин). Юридична персоніфікація приватної власності домогосподарств супроводжується наявністю сформованого інституту успадкування (передачу прав власності в межах родини, певного домогосподарства¹), в законодавчій практиці багатьох країн використовується поняття родинної власності, майнові права всіх членів домогосподарства інституційно захищені. Так, без згоди дружини часто неможливі угоди з відчуження, юридично забезпечуються майнові права не-

¹ Наявність практики відчуження на користь нерідної людини ніяким чином не заперечує родинного характеру успадкування.

дієздатних членів родини, нерідко інституційно (не обов'язково формально) обмежуються можливості передавання власності за межі домогосподарства. Тобто суб'єктом приватної власності є не індивід, а домогосподарство. Саме воно оформлено як економічний інститут, а на макрорівні діє сектор домогосподарств, а не індивідів. Тому слід розглядати відносини приватної власності як інституту відображення економічних інтересів домогосподарств.

В сучасній змішаній економіці відносини власності являють собою складну, ієрархічно впорядковану систему. В ній досить виразно виділяються власність індивідуальна (приватна і особиста), колективна (акціонерна, кооперативна тощо) і суспільна (державна, міжнародних, громадських організацій, партій, спілок тощо). У цій системі приватна власність представляє собою фундаментальний інститут ринкової економіки: саме її наявність характеризує ринкову економіку як таку, є її системною ознакою.

Ринкова економіка виникає лише за умови, коли учасники економічного життя суспільства визнають один в одному відокремлених рівноправних власників. Ця рівність реалізується через обмін, де кожен учасник і власник економічного блага взаємодіють з іншими на еквівалентно-оплатній основі та особистої незалежності. Визнання за інститутом домогосподарства фактично, а не номінально, рівного (а, можливо, і первинного) з іншими суб'єктами права власності дозволить остаточно сформувати в Україні ринкове середовище.

Роль окремих секторів видна в різноманітності форм власності, яке відображає різний ступінь розвитку продуктивних сил і організаційно-економічних відносин, неоднакову міру усупільнення виробництва в різних галузях господарства. У сучасній економіці найбільша різноманітність типів і форм спостерігається у приватній власності окремих домогосподарств: одноосібна власність фермерів; трудова приватна власність (крамниця, магазин, кафе, станція технічного обслуговування, аптека тощо); індивідуальне приватне підприємство з відносно невеликим числом працівників, які працюють за наймом, акціонерні товариства та ін. Така змішана економіка відрізняється від повністю монополізованої (яка реалізує інтереси окремих фірм) або одержавленої (яка спрямована на задоволення інтересів інституту держави) тим, що вона краще реагує на різноманітні зміни суспільних потреб і більш повно ві-

дображає їх. Домогосподарства, реалізуючи через відносини власності свої інтереси, забезпечують ефективний розвиток інших економічних суб'єктів та суспільства в цілому.

Яким же чином пов'язані інститути приватної власності домогосподарств та економічної демократії? Історії відомо багато суспільств, де основу економіки становлять приватна власність і які одночасно мають недемократичний устрій. Але будь-яка усталена демократія завжди ґрунтується на багатоукладній економіці з провідною роллю приватної та інших недержавних форм власності². Значення приватної власності домогосподарств в тому й полягає, що вона створює певні гарантії економічної незалежності суб'єктів господарювання від диктату держави, стоїть на заваді спробам монополізації економічного життя, а відповідно, зазіханням звужити поле вибору для домогосподарств як споживачів, найманих працівників та інвесторів. Зрозуміло, що не слід ідеалізувати приватну власність як умови ефективного господарювання економічної системи (насамперед, приватна власність - це інститут реалізації інтересів окремих індивідів, родин, кланів; до їх розуміння ефективності входить насамперед прагнення максимізувати прибутки, іноді навіть за рахунок шкоди суспільству та природі), але наявність інституту приватної власності є єдиною запорукою демократії, свободи та реалізації інтересів домогосподарств.

Крайню форму повної залежності особи від держави й, відповідно, одержавлення власності, продемонстрували тоталітарні режими ХХ століття. На противагу ринкової економіці вони намагалися створити так звану «чисту» модель централізованої економіки, яка б мала подолати вади (стихійність, схильність до криз тощо) ринкових механізмів. Але впровадження в життя такої моделі передбачало насамперед підкорення особистості інтересам держави, реалізація інтересів останньої за рахунок інтересів інших економічних суб'єктів – домогосподарств та фірм.

Світова суспільна практика довела - ринкова система забезпечує ефективність господарської діяльності та на її основі – економічне зростання [17]. Це призводить до зростання добробуту громадян – головній економічній

² Більш докладно про це в [12]

меті розвитку домогосподарського сектору³. Розвинута ринкова система сприяє розподілу багатства і доходів таким чином, що створює значний середній клас, інтегрований у суспільну систему, а не відчужений від неї. Через демократичну систему співіснування різних форм власності, насамперед приватної власності домогосподарств, формується певний баланс інтересів громади, держави та індивідів. Це призводить до того, що більшість громадян зацікавлена не тільки в збереженні ринкової системи, а й політичного устрою, що стабілізує політичну ситуацію, генерує підтримку ліберально-демократичної системи.

Оскільки ринкова система передбачає певні обмеження ролі держави, відносини в суспільстві ґрунтуються на незалежному та договірному обміні. В такому суспільстві діють гарантії юридичного захисту договірних стосунків, існує сфера приватної діяльності, якої не торкається держава, і в якій повною мірою формуються приватні інтереси окремих індивідів, їх родин та домогосподарств. Тому саме демократичне суспільство стає гарантом їх реалізації. Вільний ринок, передаючи левову частину економічних ресурсів до приватної власності, створює незалежність економічної влади, яка контролює політичну владу держави. Демократичні засади ринкових відносин формують спроможність людей усвідомлювати та репрезентувати власні економічні, політичні, соціальні та інші інтереси на різних рівнях суспільства.

Зв'язок ринку та демократичного процесу не є прямим, але все ж вони тісно пов'язані і навіть схожі⁴. На економічному ринку домого-

сподарства та інші економічні суб'єкти виступають у ролі виробників з одного боку, та споживачів – з іншого. Дія економічного ринка забезпечує зростання багатства, але породжує та поглиблює нерівність окремих домогосподарств, обмежує їх економічні та суспільні можливості. Політичний ринок через інститут демократії намагається компенсувати цю нерівність, пропонує механізм врівноваження інтересів та сприяє посиленню справедливості у суспільстві.

Існує й зворотній зв'язок демократії та ринку. Не тільки ринок розвиває демократію, а й демократія сприяє існуванню ринка. За аргументацією М.Олсона [14; 15], кожен із членів демократично обраного уряду сплачує податки і тому, визначаючи їх рівень, враховує не лише необхідність максимізації доходів держави, а й інтереси власного домогосподарства та домогосподарств своїх виборців, від яких залежить його подальша політична кар'єра. В результаті податковий тягар зменшується, економічне становище платників податків поліпшується, що сприяє їх економічній діяльності. Отже, за інших рівних обставин розвиток демократії пришвидшує економічне зростання та підвищує добробут громадян суспільства.

Як відомо, соціальний ефект ринку є далеко не завжди однозначно позитивним. Існують так звані «провали» ринку, тобто обмеження його ефективної дії. З одного боку, зростання суспільного багатства сприяє поліпшенню становища всіх домогосподарств, всіх членів суспільства. З іншого – наявність недосконалої конкуренції, значний вплив кон'юктурних та інших випадкових чинників призводить до того, що в ринковій конкуренції перемагає не завжди найкращий та надефективний підприємець. Тому концепція класичного лібералізму, що наголошувала на цінності вільного підприємництва, поступово була замінена доктриною обмеженого впливу держави. Пошук оптимального співвідношення між державою та ринком є процесом визначення балансу інтересів держави і громадян, їх домогосподарств та підприємств на основі так званої змішаної економічної системи. Під впливом соціальних рухів ліберально-демократичні уряди багатьох країн Заходу прийняли соціальні закони, які захищають економічні інтереси домогосподарств: права споживачів на якісну продукцію, заборона дитячої праці, стандарти виробничої безпеки, обмеження максимального робочого часу, встановлення мінімаль-

³ Ще Гегель писав про руйнівний вплив бідності на людський розвиток та стан громадянського суспільства. Бідність позначена «аморальністю, убогством, фізичним та етичним занепадом» [4, С.205]. Глибоке соціальне розшарування та бідність є ворогами демократії, а економічна заможність та економічна незалежність значної кількості громадян формує певні гарантії демократичного розвитку суспільства.

⁴ Найбільш яскраво ринкова природа демократії висвітлюється під час виборів, коли учасники (кандидати) перетворюються в продавців, що пропонують свої послуги покупцям (виборцям) та намагаються себе вигідно продати - отримати найбільшу кількість голосів). Тобто вибори є прямою аналогією ринку, де покупець отримує право та можливість вибору. Але інститут демократії є не тотожним інституту ринку. Для того, щоб демократична система була дієвою, людям слід обирати цінності, сформовані за межами ринку – справедливість, милосердя, прагнення захистити довкілля тощо.

ної зарплатні, права колективних переговорів для робітників та програми підтримки для бідних. Прийняття таких нормативних документів було б неможливим без наявності дієвої демократичної системи. Деякі демократії пішли набагато далі інших, але у всіх демократичних суспільств є розуміння, що обов'язком держави є як мінімум забезпечення рівних можливостей всім членам суспільства.

Умовою стабільного розвитку суспільства є не тільки правові гарантії приватної власності домогосподарств, а й поважного ставлення до ефективної праці, трудової власності, визнання з одного боку хазяїна та підприємця важливішою фігурою у суспільному поділі праці, з іншого – забезпечення поваги та рівних прав найманого працівника, а з третього – захист прав споживачів ринкових продуктів та послуг.

Інститут демократії дозволяє реалізувати інтереси домогосподарств у різних організаційних формах. Так, в сучасних умовах ринкової системи доповнює система певних соціальних амортизаторів, які запобігають виникненню та зменшують деструктивний вплив соціальних протиріч інтересів домогосподарств з різних соціальних верств, держави та громади. Згладжування конфліктів між багатими та бідними для більш справедливого перерозподілу багатства здійснюється насамперед через інститут оподаткування. Крім того, діють різноманітні програми соціальної підтримки, благодійності, соціального страхування.

Іншим механізмом амортизації конфліктів є система соціального партнерства, яка переводить проблемні питання в площину переговорів та угод. Головними учасниками відносин партнерства є з одного боку держава та її інститути, з іншого - асоціації підприємців та з третього - різноманітні інститути, які виражають інтереси домогосподарств (спілки споживачів, профспілки, інші організації найманих працівників). Така тристороння система дозволяє знайти баланс інтересів всіх суб'єктів суспільного розвитку.

Але в умовах переходу до ринкової системи та встановлення демократичних засад суспільного розвитку реалізація економічних прав окремих суб'єктів, насамперед, громадян та їх домогосподарств, не знаходить свого реального втілення. Так, в Україні під час приватизації були грубо порушені права на власність українського народу загалом та право власності окремих громадян, відбувалися численні порушення приватизаційного законодавства,

права на підприємницьку діяльність, наприклад, через недоліки в реєстраційному законодавстві, оподаткуванні тощо. У зв'язку з відсутністю коштів порушуються соціальні права, гарантовані Конституцією України, такі як право на працю, соціальний захист, житло, достатній життєвий рівень, охорону здоров'я, освіту, медичне страхування та медичну допомогу. Дуже складною в Україні є ситуація з порушенням авторського права, інтелектуальної власності, що свідчить про недосконалість законодавчої бази та неефективність механізму впровадження прийнятих інституційних норм захисту економічних прав домогосподарств.

Демократичні засади забезпечення економічних та соціальних прав громадян та їх домогосподарств реалізуються в формі громадянського суспільства. «Громадянське суспільство – самоорганізована й саморегульована, автономна сфера громадського життя, в якій функціонують добровільні громадські об'єднання, виникають суспільно значущі ініціативи, формується соціальний капітал (довіра, норми, мережі і навички соціальної довіри та солідарності) і, в разі потреби, «виставляються» вимоги політичним суб'єктам та структурам державної влади» [16, с.182]. Інституція громадянського суспільства є політичним засобом самовиразу індивідів, їх самоорганізації та самостійної реалізації ними власних інтересів. Значну частину проблемних питань з економіки, екології, соціального розвитку тощо громади розв'язують на рівні місцевого самоврядування або самотужки. В межах цивільних громад формується так званий «соціальний капітал» - ті невід'ємні риси особистості та форми взаємодії, які примножують рівень солідарності, роблять людей здатними до кооперації та спільних дій [6]. Тому саме через розвиток інститутів демократії та громадянського суспільства можлива реалізація інтересів громадян та їх економічних інституцій – домогосподарств [19].

Таким чином, в умовах ринкової системи приватна власність є дієвим механізмом реалізації економічних інтересів індивідів та їх домогосподарств. Але ефективність ринкової системи має певні об'єктивні обмеження (так звані «провали ринку»). Наявність надмірної політичної та економічної влади держави (одержавлення економіки) та її монополізація (спрямованість на превалювання інтересів окремих фірм) також пригнічує економічні можливості господарювання індивідів. Це призводить до порушень інституційних прав та

інтересів домогосподарств. Розвиток інститутів демократії, становлення громадянського суспільства дозволяє зняти соціальні та економічні протиріччя ринкового суспільства, знайти баланс інтересів всіх економічних суб'єктів.

Література

- 1 Артёмова Т. И. Методология институционализма в контексте теории ценности // Экономика и прогнозирование. – 2003. – №3. – С. 108-118.
- 2 Бриттан С. Капитализм с человеческим лицом /Пер. с англ. – С.-Пб.:Экономическая школа, 1998. – 399с.;
- 3 Васкес И. Ключевая роль экономической свободы в условиях демократии / The Central Role of Economic Freedom in Democracy, Issues of Democracy, December 2005, режим доступа <http://3dway.org/node/5883>;
- 4 Гегель Г.В. –Ф. Основы философии права. – Київ, 2000. – С.205
- 5 Грэттон Л. Демократическое предприятие: раскрепощение бизнеса благодаря свободе, гибкости и приверженности. – С.-Пб.: Стокгольмская школа экономики в Санкт-Петербурге, 2005. – 282 с.
- 6 Гугнин Э., Чепак В. Феномен социального капитала // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2001. – № 1. – С.49-56.
- 7 Дементьев В. Экономическая власть и институциональная теория // Вопросы Экономики. – 2004. – №3. – С. 50-64.;
- 8 Дементьев В.В. Власть: экономический анализ. основы экономической теории власти: Монография. – Донецк: «Каштан», 2003. – 200с.;
- 9 Дементьев В.В. Экономика как система власти. – Донецк: Изд-во «Каштан», 2003. – 404с.
- 10 Колодій А.Ф. На шляху до громадянського суспільства. Теоретичні засади й соціокультурні передумови демократичної трансформації в Україні. – Львів: Червона калина, 2002. – 276 с.;
- 11 Коуз Р. Фирма, рынок и право. / Пер. с англ. – М.: Дело, 1993. –192 с.;
- 12 Надель С. Рыночная экономика и экономическая демократия // Мировая экономика и международные отношения. – 2000. – №1. – С.45-53.
- 13 Норгаард О. Економічні інституції та демократична реформа. Порівняльний аналіз посткомуністичних країн. – К.: Ніка-Центр, 2007. – 424 с.;
- 14 Олсон М. Возвышение и упадок народов. Экономический рост, стагфляция, социальный склероз. – Новосибирск, 1998.;
- 15 Олсон М. Логика коллективных действий. Общественные блага и теория групп. – М.: ФЭИ, 1995. – 174с.
- 16 Основи демократії: підручник для студентів вищих навчальних закладів / За ред. А.Ф.Колодій. третє видання, оновлене і доповнене – Львів: Астролябія, 2009. – 832 с., с.182
- 17 Радыгин А. Энтов Р. В поисках институциональных характеристик экономического роста (новые подходы на рубеже XX-XXI вв) // Вопросы экономики. – 2008. – №8. – С.4-27.
- 18 Ринген С. Распределительная теория экономической демократии. <http://www.uthenia.ru/logos/number/42/09.pdf>;
- 19 Рузавин Г. Самоорганизация как основа эволюции экономических систем // Вопросы экономики. – 1996. – №3. – С.103-114.
- 20 Рыбалкин В. Рынок как экономический институт собственности // Экономика Украины. – 2001. – № 2. – с.42;
- 21 Токвіль А. Про демократію в Америці. – К.: Всесвіт, 1999. – 589 с.;
- 22 Шумпетер Й.А Капитализм, Социализм и Демократия: Пер. с англ. / Предисл. и общ. ред. В.С. Автономова. –М.: Экономика, 1995. – 540 с.

Статья поступила в редакцию 11.07.2011